

Od naivity k absurditě

K úvahám Vladimíra Boreckého o komičnu

Miloš Ševčík

Univerzita Karlova

milos.sevcik@ff.cuni.cz

FROM NAIVETY TO ABSURDITY: ON VLADIMÍR BORECKÝ'S THEORIES OF THE COMIC

The study deals with the main features of Vladimír Borecký's general theory of the comic. First, it introduces Borecký's conception of the structuring features of the comic. It then examines the specificity of the main configurations of the comic that Borecký discusses, i.e. naivety, irony, humour, and absurdity. The study highlights Borecký's conception of the position of these configurations in the ontogenetic development of the individual and in cultural development. The study also compares Borecký's thoughts with the conceptions of other theorists of the comic. On the one hand, with James Sully's genetic and pluralistic conception of laughter and the comic, and on the other hand, with Louis Cazamian's conception of humour. In conclusion, the study shows that in both Borecký's and Cazamian's reflections one can trace a tendency to conceive of absurdity as the ultimate manifestation of the comic.

KLÍČOVÁ SLOVA:

Vladimír Borecký — komično — humor — ironie — naivita — absurdita — James Sully — Louis Cazamian

Vladimír Borecký — the comic — humour — irony — naivety — absurdity — James Sully — Louis Cazamian

DOI

<https://doi.org/10.14712/23366729.2023.1.1>

I.

Dá se jednoznačně říci, že reflexe komična představuje významnou součást teoretického díla Vladimíra Boreckého. Konkrétními projevy komična — komickými postupy, činy, akcemi, aktivitami, performancemi a podobně — se v různých souvislostech zabývá často. Často se však také obrací k zachycení obecné povahy komiky či přesněji řečeno jejích rysů. Komiku však Borecký odděluje od smíchu i úsměvu, protože komika může působit, i když smích nevyvolá, a naopak smích může povstat i ve vztahu ke skutečnostem, které komické nejsou.¹

1 Borecký 2000, s. 24.

V knize *Teorie komiky* (2000) se Borecký kriticky vymezuje vůči — zejména v anglosaském prostředí — značně oblíbené koncepci takzvaných „makroteorií“ komična,² tedy vůči koncepci, která předpokládá, že jednotlivé teorie komična či smíchu se dají zařadit do relativně koherentních skupin, a to z hlediska toho, jaký aspekt komična či smíchu považují tyto teorie za zásadní či dominantní, případně o jakém „zdroji“, „principu“ či „podstatě“ smíchu či komična hovoří.³ Ve vztahu k takovému zdůrazňování určitého zdroje či podstaty komična se různé teorie komiky řadí do některé z těchto skupin: do makroteorie komična jakožto „nesourodosti“ neboli „inkongruence“, do makroteorie komična jakožto „uvolnění“ neboli „relaxace“, případně do makroteorie „převahy“ či „nadřazenosti“ neboli „superiority“.⁴ Borecký považuje přístup ke komice z hlediska myšlenky těchto makroteorií za nevyhovující zejména z toho důvodu, že s koncepcí makroteorií je spojen předpoklad nezbytnosti či potřeby hledání „příčiny“ komiky.⁵ Toto hledání však podle něho nevede k přesvědčivému výsledku, protože v konkrétní situaci zrodu komična se obvykle proazuje více příčin a určit jejich podíl na vzniku daného komického jevu je obtížné, ne-li nemožné.⁶ Borecký v této souvislosti také velice oprávněně poukazuje na to, že v řadě klasických teorií komična není vyzdvížena jediná příčina vzniku směšného či smíchu, ale poukazuje se na více příčin, okolností či aspektů zrodu smíchu a směšného.⁷

Hledání příčin komična, které v knize *Imaginace, hra a komika* (2005) označuje za „reduktivní přístup“ ke komice, nepovažuje Borecký za vhodné, protože tyto příčiny jsou ve vztahu ke komičnu „vnější“ či „sekundární“.⁸ Jako produktivnější se mu jeví přístup „restitutivní“, který reflektuje „vnitřní“ či „primární“ příčinu v samotném „prožitku“ komiky.⁹ Těmito vnitřními příčinami rozumí Borecký „strukturující rysy komiky“,¹⁰ tedy charakteristiky, s nimiž se v případě projevení komiky setkáváme, které se na komice „podílejí“ nebo které ji „vytvářejí“.¹¹ Mezi strukturující rysy komiky Borecký zařazuje její zvláštní „smysl“, „reduplikaci“, „sociálně-kulturní kontext“, „svobodu“, „náhodu a překvapení“, „ludismus“, „pokleslost“ a zvláštní „svět“.¹² Borecký z těchto rysů komiky zdůrazňuje zejména její zvláštní smysl, v němž je přítomno komické „naladění“.¹³ Je však zapotřebí upozornit na to, že v Boreckého charakteristice strukturujících rysů komiky zaznívají motivy, kterými se jeho uvažování o komice přibližuje aspektům komiky, s nimiž jsou spojeny jednotlivé makroteorie.

2 Tamtéž, s. 45–46. Borecký v této souvislosti odkazuje na některé autory makroteorií komična, např. na koncepci Johna Morrealla (1983, s. 4–37) a Tomáše Kulky (1993, s. 1–2).

3 Borecký 2000, s. 45–46.

4 Tamtéž, s. 45–46, 139.

5 Tamtéž, s. 140.

6 Tamtéž, s. 46.

7 Tamtéž, s. 139–140.

8 Borecký 2005, s. 149.

9 Tamtéž, s. 147.

10 Tamtéž, s. 149.

11 Borecký 2000, s. 142.

12 Tamtéž, s. 142–146; Borecký 2005, s. 155–156.

13 Borecký 2000, s. 142.

To se týká zejména inkongruence, kterou Borecký rozpoznává v reduplikaci, tedy ve vytváření nesourodých opozic či latentních konfliktů mezi jednotlivými projevy komických situací či jevů.¹⁴ To však Boreckého nevede k přijetí makroteorie inkongruence a myšlenku inkongruence jako jediné příčiny komična odmítá.¹⁵

Smyslem komiky je nesmysl, tvrdí Borecký.¹⁶ Tato nesmyslnost je přítomna ve světě komiky. Ve světě komiky se nabízí komika světa. Svět komiky není nepřátelský ve vztahu ke světu všednosti či světu vážnosti, ale působí jako „určitý ventil, uvolňující stísnění“¹⁷ těchto světů. Nesmyslnost komiky tedy obvykle přináší uvolnění stísnění z vážnosti či všednosti. V obdobném smyslu hovoří Borecký o svobodě, již v komice dosahujeme. V komice se osvobozujeme „ze zatěžujícího sevření odpovědností a povinností“.¹⁸ V hravosti vybočuje komika z oblasti „vážnosti“¹⁹ a to přináší očekávané uspokojení, radost a zálibu v komice.

II.

Borecký se však nezaměřuje na komično jako na jedolitou kategorii, ale usiluje o uchopení jejího vnitřního členění na „nuance“ či „orientace“²⁰ neboli na takzvané „konfigurace“.²¹ Borecký hovoří o čtyřech konfiguracích, konkrétně o naivitě, ironii, humoru a absurditě. Kromě těchto hlavních konfigurací se však dá hovořit i o konfiguracích vedlejších, například o gagu, žertu, vtipu, parodii, mystifikaci, burlesce, grotesce nebo frašce.²² Všechny tyto vedlejší konfigurace leží na „stupnici *ironie — humor — absurdita — naivita*“.²³

Velice originální je především Boreckého pojetí ontogeneze komiky, tedy vývoje, ke kterému v oblasti komiky dochází u každého člověka. Na základě inspirace teoriemi řady autorů hovoří Borecký o významných fázích této ontogeneze, jimiž jsou období zrodu už zmíněných konfigurací komiky, tedy naivity, ironie, humoru a absurdity.

Na jedné straně je toto Boreckého pojetí opřeno o některé filozofické koncepce. Nejobsáhleji Borecký připomíná myšlení Sorena Kierkegaarda a poukazuje na to, že v Kierkegaardově pojetí přechodů mezi „životními stadii“ je zdůrazněn moment „zvratu“, jímž jsou „navozeny obraty v sebecpání a chápání“ toho, co je svět.²⁴ K takovému zvratu vždy dochází „díky směšnosti“, již je narušena „rigidita“ dříve zastávaného postoje. Borecký upozorňuje, že Kierkegaard „rozlišuje tři komické

14 Borecký 2000, s. 143; Borecký 2005, s. 147, 151, 155.

15 Borecký 2000, s. 139, 14; Borecký 2005, s. 151.

16 Borecký 2000, s. 142; Borecký 2005, s. 155.

17 Borecký 2000, s. 145.

18 Tamtéž, s. 144.

19 Tamtéž, s. 144.

20 Tamtéž, s. 25.

21 Tamtéž, s. 40–41.

22 Tamtéž, s. 26.

23 Tamtéž, s. 26.

24 Borecký 1996, s. 25.

konfigurace“, v nichž se projevuje lidská „flexibilita“. ²⁵ „Ironická konfigurace“ vede postoj estetika, který je soustředěn na smyslový požitek, k etickému obratu. ²⁶ Etický postoj se mění na náboženský působením „konfigurace humoru“. ²⁷ A konečně v religiózní rovině je náboženský postoj zaujímán díky „intervenci konfigurace absurdity“. ²⁸ K tomuto shrnutí Kierkegaardových názorů Borecký dodává, že v pojetí ontogeneze komiky je zapotřebí doplnit naivitu jakožto konfiguraci předcházející ironii.

Na straně druhé je Boreckého pojetí výrazně inspirováno psychologickými přístupy, zejména vývojovou psychologií, částečně psychoanalýzou. Borecký v souvislosti s ontogenezí komiky opakovaně odkazuje na některé motivy úvah Jeana Piageta, který se zabýval různými fázemi psychického vývoje jedince. Borecký se domnívá, že Piagetovo pojetí raného dětského „senzomotorického stadia“ ²⁹ se dá vztahovat ke konfiguraci naivity, v níž si člověk není vlastní směšnosti vědom, a pojetí pozdějšího dětského „reprezentativního stadia“ ³⁰ ke konfiguraci ironie, která spočívá ve výsměchu druhým. Borecký také poukazuje na to, že humor, tedy ironie neboli výsměch zaměřený na sebe, se dá vztáhnout až k psychické „decentralizaci“ v období „nástupu konkrétních operací“, tedy v období, ve kterém je už dítě schopno srovnávat sebe s druhými. ³¹ K zachycení psychologických rysů konfigurace absurdity však není v Piagetových „scientistických“ úvahách dostatek opor, říká Borecký. ³²

Jako nejvhodnější pozadí k formulaci vlastního pojetí ontogeneze komiky se mezi koncepcemi vývojové psychologie jeví Boreckému teorie Rogera Mucchielliho, která je inspirována myšlením Jeana Piageta a Sigmunda Freuda. Borecký přijímá Mucchielliho pojetí různých fází vývoje jedince od narození po adolescenci, v nichž dochází k proměnám vztahu mezi „egem a světem“, ³³ a v knihách *Teorie komiky* a také *Imaginace, hra a komika* využívá tuto teorii k představení originálního pojetí vývoje komických konfigurací.

Z hlediska Boreckého je naivita nejjednodušší konfigurací směšného; směšné v ní zůstává neuvědomělé. Naivitu přisuzuje Borecký období útlého dětství, ³⁴ tedy období po překonání „krize zrození“ či „šoku narození“, o kterém hovoří Mucchielli. ³⁵ V ironii a humoru je směšné už uvědomované. V případě ironie je směšnost vyhledávána a výsměchem postihována u druhých, v případě humoru získává směšnost primárně sebekritickou povahu a teprve sekundárně je kriticky přisuzována druhým. ³⁶ Ironie nastupuje u dítěte v předškolním věku, tedy v Mucchielliho pojetí období „fantastic-

25 Tamtéž, s. 25.

26 Borecký 1996, s. 25; Kierkegaard 1914, s. 126.

27 Borecký 1996, s. 25; Kierkegaard 1914, s. 105.

28 Borecký 1996, s. 25; Kierkegaard 1914, s. 143.

29 Borecký 2000, s. 163; Piaget — Inhelderová 2014, s. 11–49.

30 Borecký 2000, s. 163; Piaget — Inhelderová 2014, s. 51–83.

31 Borecký 2000, s. 163; Piaget — Inhelderová 2014, s. 85–116.

32 Borecký 2000, s. 163.

33 Borecký 2005, s. 159.

34 Borecký 2000, s. 164.

35 Borecký 2000, s. 164; Mucchielli 1962, s. 18–19.

36 Borecký 2000, s. 40–41, 166–168.

kého univerza“, připomíná Borecký.³⁷ Ironie se nejprve zaměřuje na „inkongruence“ představ, teprve následně se týká „pojmové struktury“.³⁸ Humoristický postoj, ve kterém se prosazuje schopnost sebekritiky, přichází až později, v období, o němž Mucchielli hovoří jako o období „scholarizace“, poukazuje Borecký.³⁹ Komika, která v období předškolního věku sloužila „integritě já“, se nyní „obrací proti vlastnímu egocentrismu“.⁴⁰ Dynamika komické konfigurace humoru, která je „obrácena kriticky proti vlastním názorům a předsudkům, sebejistotě vlastních citů a postojů“, je však v této době u dítěte nezřídka prožívána s odporem spojeným s opětovnou „mobilizací“ ironického postoje.⁴¹ Borecký zdůrazňuje, že v této době se dítě vyrovnává s druhými převážně zdůrazňováním „osobní prestiže“, prostřednictvím „ješitnosti“ a „osobní nadřazenosti“, a dlouhou dobu tedy není schopno důsledně zaujmout „humoristický postoj“, v němž se prosazuje „tolerance, odstup“ a porozumění druhému.⁴² Konfigurace humoru se rozvíjí a dosahuje „větších hloubek“ v období pubescence, tedy v období „narcistní krize“. V této době napomáhá využití humoru k „pochopení druhého jako samostatné bytosti“, v druhém není viděna analogie vlastního já, ale „autentická, skutečně jiná“ bytost.⁴³ Nejrozvinutější figurou komiky je absurdita, již je překonána i „autonomní morálka“ spočívající v akceptaci druhých.⁴⁴ Tato akceptace druhých je v absurditě nahrazena vědomím vlastní zanedbatelnosti. Borecký opět využívá Mucchielliho formulace, když poukazuje na to, že k absurdní konfiguraci dospívá člověk v období adolescence, do níž člověk vstupuje překonáním „juvenilní původnosti“.⁴⁵ Borecký dále ukazuje, že u adolescenta se na základě konfigurace absurdity rozvíjí schopnost „překonat inkongruence“, na nichž je „postaven svět“.⁴⁶ Adolescent může nahlédnout „kosmickou dimenzi komiky“, již je „přesažen osobní rozměr“, s nímž souvisí konfigurace ironie a humoru.⁴⁷ Může však dospět až k pochopení absurdity v její „tragičnosti a fatalitě“.⁴⁸ Prostřednictvím absurdní komiky se adolescent nezbytně obrací zpátky k naivitě, nikoli však už k naivitě bezděčné, ale k naivitě uvědomované a prožívané z hlediska „absurdity světa“.⁴⁹ Takové vědomí komiky absurdity se ztotožňuje s „moudrostí“, kterou může jedinec „pracovat“ po celý „zbytek života“.⁵⁰

Přestože se komické konfigurace, které se vyjevují v jednotlivých fázích ontogenetického vývoje, ve vědomí jednotlivce obvykle „překrývají, prolínají a splývají“, ⁵¹

37 Borecký 2000, s. 165; Mucchielli 1962, s. 49–54.

38 Borecký 2000, s. 165.

39 Borecký 2000, s. 167; Mucchielli 1962, s. 135–136.

40 Borecký 2000, s. 166.

41 Tamtéž, s. 166.

42 Tamtéž, s. 166.

43 Tamtéž, s. 167.

44 Tamtéž, s. 41.

45 Borecký 2000, s. 168; Mucchielli 1962, s. 151–152.

46 Borecký 2000, s. 168.

47 Tamtéž, s. 168.

48 Tamtéž, s. 168.

49 Tamtéž, s. 168.

50 Tamtéž, s. 168.

51 Tamtéž, s. 169.

domnívá se Borecký, že můžeme stanovit jejich rozlišující „kritéria“ a plasticky načrtnout různost jejich zaměření a významu. Borecký tuto různost zachycuje takovýmto shrnujícím způsobem:

Při odlišení těchto figur stojí nejnižše naivita, u níž jde ze subjektivního stanoviska o situaci, v níž jsme k smíchu, aniž bychom si toho byli vědomi. Na druhém místě ironie vychází již ze sebevědomí a přesahuje v této škále výsměch druhému. Humor zaujímá třetí místo: vyjadřuje pohyb k sebeironii, schopnost učinit sebe předmětem výsměchu. Konečně čtvrté místo zaujímá absurdita, která participuje na kosmickém smíchu. V absurdní komice ustupuje subjekt ze všech nároků na individuální výjimečnost. Absurdita nás tak vrací k výchozí pozici naivity, avšak s tím rozdílem, že si je vědoma své účasti na komice světa.⁵²

Ke zrodu a převaze zvláštních konfigurací komického tedy dochází v důležitých fázích lidského života, od raného dětství až po adolescenci. Borecký dále poznamenává i to, že v dospělosti se dominance komických formací může případně různým způsobem proměňovat, především však dochází k jejich vzájemnému vyvážení, různé konfigurace komična jsou využívány s ohledem na konkrétní situace a příležitosti, a to v různých nuancích.⁵³ Borecký také poukazuje na to, že zatímco v ontogenezi od zrození k dospělosti skutečně můžeme sledovat sukcesivnost nástupu jednotlivých komických konfigurací, s jejichž pomocí je různými způsoby dosahována sebeidentifikace a individualizace jedince, v pozdější ontogenezi, tedy v období plynoucím od dospělosti přes zralost až k stáří, spočívá role komických konfigurací především v „modifikacích životních inkongruencí“ a v „harmonizaci osobnosti“ především v oblastech emocionality a temperamentu.⁵⁴ V pozdějším období života tedy už různé „struktury komiky“ nenastupují sukcesivně jako v období dřívějším, ale udržují se v „určitých poměrech“, v nichž má vždy určitý moment komiky — naivita, ironie, humor nebo absurdita — „dominantní“ postavení a „ovládá“ momenty ostatní.⁵⁵ Přesto však je komika, říká Borecký, v dospělosti, zralosti i stáří sycena zejména z „absurdních zdrojů“, k nimž člověk v životě už dospěl.⁵⁶ Nejenom tedy, že absurdita představuje z hlediska Boreckého pluralisticky a ontogeneticky pojaté teorie jakési vyvrcholení vývoje komiky a zároveň sofistikovaný návrat k původní komické naivitě,⁵⁷ představuje také nejhlubší pramen komiky či spíše nejširší rozpoznatelný kontext dalších — hlavních i vedlejších — komických konfigurací, k němuž člověk může během života dospět.

V *Teorii komiky* nacházíme toto následující shrnutí o povaze komické absurdity:

Absurdita překračuje humoristický sebevýsměch přesahem subjekt-objektové polarizace, která však není nevědomá jako u naivity, ale opírá se o náhled

52 Tamtéž, s. 171–172.

53 Tamtéž, s. 168–169.

54 Tamtéž, s. 26–27.

55 Tamtéž, s. 27.

56 Tamtéž, s. 169.

57 Tamtéž, s. 168.

absurdity světa. Absurdní komika participuje na kosmické komice a vzdává se vědomě humoristické sebereflexe s plným vědomým vlastní nepodstatnosti a bezvýznamnosti. V absurditě je autonomie překonána autenticitou.⁵⁸

V absurditě se tedy člověk otevírá vědomí kosmické hry, hry ukazující jeho malost, člověk se v absurditě svou hrou k této malosti v kosmických rozměrech přihlašuje, předvádí ji v absurditě vlastní činnosti, v absurditě dadaismu, absurdního dramatu nebo happeningu. Svou absurdní hrou symbolizuje absurditu vlastní pozice v kosmických poměrech, rozměrech, procesech, ke kterým se vztahuje jako k neuchopitelným a nepochopitelným. Borecký říká, že absurdita „záměrně operuje s nesmyslem jako s určitou metaforou světa“, tedy světa jako nesmyslného. V absurditě člověk nachází, přiznává a reflektuje svou směšnou a nezbytně naivní, nyní však vědomě naivní, pozici ve vesmíru.

Pozici absurdity v závěru ontogenetického vývoje jedince odpovídá i Boreckého pojetí vývoje komiky. V konferenčním příspěvku „Model historických cyklů komiky“ (1995) Borecký proponuje hypotézu historických cyklů komiky, která se opírá o teorii ontogenetického vývoje komiky. Ontogenetické fáze jsou „promítnuty do podoby etap historického vývoje“.⁵⁹ Borecký předpokládá, že významná období kulturního vývoje — antika, středověk a novověk — jsou z hlediska vývoje komiky rozčlenitelná do rozpoznatelných charakteristických fází.⁶⁰ Etapě zrodu určité kultury odpovídá fáze vývoje komiky, ve které je dominující konfigurací komiky naivita, etapě růstu určité kultury odpovídá fáze, v níž dominující konfiguraci komiky představuje ironie, kulminační fázi vzestupu či pádu určité kultury odpovídá fáze, v níž se v oblasti komiky dospívá k dominanci humoru, a etapě konečného „rozkladu“ kultury odpovídá fáze, v níž převládá absurdita.⁶¹ Významná období kulturního vývoje lidstva tedy zároveň představují cykly, v nichž se komika rozvíjí v komických konfiguracích. Počáteční fáze vývoje kultury je obvykle nereflektovaně naivní. Následuje fáze, v níž se určitá kultura kriticky vymezuje vůči kulturám odlišným, tedy fáze ironická. Po ní přichází fáze sebeuvědomění a sebereflexe kultury a s ní spojený rozvoj humoru. Závěrečná fáze vývoje kultury je fází zániku, rozpadu a s nimi související absurdity.⁶² Borecký uvádí, že účelem jeho pokusu o aplikaci konfigurací komiky na fáze vývoje různých období kultury není porozumění komice z kulturně-historických cyklů, ale naopak otevření možnosti „pochopení“ kulturního či „historického vývoje z konfigurací komiky“.⁶³ Dá se tedy říci, že Boreckým je v této souvislosti naznačena velice významná role komiky v kulturním vývoji.

Borecký je k této historizující aplikaci vlastního pojetí vývoje komiky inspirován úvahami některých slavných teoretiků. Zmiňuje Giambattistu Vica, Friedricha Nietzscheho, Oswalda Spenglera, Arnolda Josepha Toynbeeho a řadu jiných.⁶⁴ V samotné

58 Tamtéž, s. 41.

59 Tamtéž, s. 24.

60 Tamtéž, s. 29.

61 Tamtéž, s. 29–30.

62 Tamtéž, s. 29–30.

63 Borecký 1996, s. 30.

64 Tamtéž, s. 28–29.

oblasti teorie komiky však Boreckého koncepcí připomíná pojetí jiného významného autora, o němž se Borecký v *Teorii komiky* ostatně také opakovaně zmiňuje,⁶⁵ a zdvihuje jeho směřování k pojetí principu komiky v inkongruenci, tedy ve „schopnosti rozlišování a skládání nesourodých podnětů a věcí“.⁶⁶ Běží o pluralisticky a zároveň vývojově koncipovanou teorii smíchu a směšného britského badatele Jamese Sullyho, která je rozpracována v jeho pojednání *An Essay on Laughter* (Esej o smíchu, 1902). Všechny dosavadní teorie, upozorňuje tu Sully, si všímají pouze určitého druhu smíchu, pouze určitého druhu okolností, kterými je smích vyvoláván. V přístupu ke smíchu si však nevystačíme se zaměřením na jediný „princip“, protože „zabarvení“ smíchu se proměňuje.⁶⁷ Neredukovatelná rozmanitost typů a způsobů smíchu je výsledkem „intelektuální a morální evoluce“⁶⁸ člověka a „vývoje“ samotného smíchu. Z tohoto důvodu musíme přijmout „genetickou metodu“ zkoumání a zaměřit se na jednotlivá stadia vývoje směšného a smíchu. Sully ukazuje, že nejprimitivnější smích člověka jako jedince i lidského rodu jako takového je odrazem jednoduchého „potěšení“ a „radosti“,⁶⁹ „organického ulehčení a osvěžení“⁷⁰ nebo manifestací příjemného vzrušení. Tato organická aktivita na sebe bere také podobu reakce na „hrubost“⁷¹ a „ničení“,⁷² na „škádlení“, obhroublé vtípkování nebo na něco „nápadně nového“.⁷³ Smích se však postupně stává součástí společenského života. Společnost začíná tuto organickou aktivitu využívat a s její pomocí organizuje životy svých členů. Smích se tedy stává společenským nástrojem, je „sborovým hlasem“,⁷⁴ kterým je prosazováno to, co je „obvyklé“⁷⁵ v názorech či způsobech chování. Někdy smích jako výsměch zasahuje proti nepatřičným inovacím v myšlení a zvláštním „životním návykům“.⁷⁶ Někdy se naopak smích jako výsměch obrací proti už „odloženým“ a „přežitým“ postupům.⁷⁷ Nakonec však intelektuální a morální vytržbenost lidí ve společnosti umožňuje vytvoření individuálního, jemného a laskavého smíchu a odpovídající přemýšlivé a citlivé schopnosti zakoušet směšné. O této schopnosti hovoří Sully jako o „humoru“.⁷⁸ Intelektuální a citlivý způsob „pobavení“ vzbuzuje sice umění obecně,⁷⁹ k nadhledu a „jemnosti“ humoru, kterým uchopuje zejména „vztahy protikladnosti“ věcí, má však nejbližší moderní literatura.⁸⁰ Dá se tedy říci, že Sullyho geneticky pojatá teorie ukazuje několik úrovní vývoje smíchu a schopnosti vnímat směšné.

65 Borecký 2000, s. 68–69, 121.

66 Tamtéž, s. 68.

67 Sully 1902, s. 153.

68 Tamtéž, s. 153.

69 Tamtéž, s. 195–196.

70 Tamtéž, s. 46.

71 Tamtéž, s. 235.

72 Tamtéž, s. 229.

73 Tamtéž, s. 235–236.

74 Tamtéž, s. 297.

75 Tamtéž, s. 280.

76 Tamtéž, s. 280–281.

77 Tamtéž, s. 281–283.

78 Tamtéž, s. 297–302.

79 Tamtéž, s. 344–345.

80 Tamtéž, s. 318–320, 387–391.

Z hrubého, organicky založeného smíchu, který reaguje na jednoduché tělesné a situační podněty, postupně vzniká smích jako nástroj sjednocování⁸¹ a společenského „pokroku“. ⁸² A zjemňování smíchu a citlivosti ke směšnému ve společnosti nakonec umožňuje rozvoj individuálního smíchu. Tomuto smíchu odpovídá „kontemplace“ prostřednictvím humoru jako bezmála „filozofická“⁸³ schopnost reflektovat vzájemné vztahy věcí a odlišných názorů.

III.

Když Borecký rozebírá historickou posloupnost vzniku jednotlivých kategorií směšného, tedy teoretických určení zvláštních způsobů a postupů, v nichž se komično projevuje, hovoří o pořadí, v němž nejprve vzniká kategorie ironie, dále kategorie naivity a absurdity a až nakonec kategorie humoru.⁸⁴ Můžeme v této souvislosti poznamenat — a Borecký si je této věci samozřejmě vědom —, že je velice obtížné říci, kdy přesně nabývá určité slovo statusu pojmu, kdy přesně jsou etymologické konotace spojené s určitým slovem redukovány do významu, který už je uchopen pojmem užívaným jistou teorií. Přesto si však můžeme povšimnout zajímavé disproporce mezi pojetími dvou vývojových pořadí, o nichž Borecký v *Teorii komiky* hovoří. Historickému pořadí vzniku kategorií směšného, tedy historickému pořadí vzniku a rozvoje teoretických rozborů a diskusí o jednotlivých kategoriích komického, neodpovídá ontogenetické pořadí vzniku komických konfigurací, a to jak ontogenetické pořadí vzniku těchto konfigurací u jedince, tak ani promítnutí tohoto pořadí v životě jedince do vývoje kultury. Už jsme ukázali, že v Boreckého pojetí ontogenetický vývoj komiky vrcholí v absurditě, vývoj teoretického uchopení komiky však vrcholí v humoru. I ve vztahu k této disproporci se dá usuzovat, že mezi nejosfistikovanějšími formami či konfiguracemi komična, tedy mezi absurditou a humorem, je značná příbuznost, možno tedy říci, že v humoru se dá hledat vědomí absurdity a že v absurditě velice živě působí humoristická sebereflexe. Přestože Borecký zdůrazňuje, že absence „sebeironie a sebezeměšňování“ je to, co odlišuje absurditu od humoru,⁸⁵ nemyslíme si, že by absurdita byla sebereflexivního vztahu naprosto zbavena. „Kosmická dimenze“,⁸⁶ kterou komika v konfiguraci absurdity získává, je v Boreckého reflexích naopak výslovně spojena s „ústupem“ subjektu z „nároků na osobní výjimečnost“⁸⁷ a s „přesažením osobního rozměru“.⁸⁸ To poukazuje na proměnu vnímání vlastní pozice. Domníváme se také, že naznačený sebereflexivní oblouk v komické absurditě potvrzuje i Boreckého vyjádření o rozdílu mezi absurditou a původní naivitou, ke které se absurdita na nové úrovni navrácí. Tato nová úroveň, tj. rozdíl mezi absurditou a původní naivitou, spočívá z hlediska subjektu ve „vědomí

81 Tamtéž, s. 255–256.

82 Tamtéž, s. 283.

83 Tamtéž, s. 400–405.

84 Borecký 2000, s. 29–40.

85 Tamtéž, s. 168.

86 Tamtéž, s. 168.

87 Tamtéž, s. 172.

88 Tamtéž, s. 168.

své účasti“ na komice světa, v „prožívání“ své naivity z hlediska „absurdity světa“. Z tohoto hlediska se komika absurdity jeví dokonce jako určité rozvinutí humoristické „relativizace egocentrismu“.⁸⁹

Příbuznost absurdity a humoru je částečně reflektována i u samotného Boreckého, zejména v případech, kdy hovoří o „čistém humoru bez vtipu“. O čistém humoru bez vtipu, tedy o humoru postrádajícím pointu, uvažuje Borecký jako o „odvrácené tváři“ humoru a opakovaně ho bezprostředně spojuje s absurditou.⁹⁰ Přestože Borecký pokazuje na rozdíl mezi humorem a humorem bez vtipu, je zřejmé, že v jeho úvahách se humorná konfigurace komična svou „skrytou“ stránkou⁹¹ přinejmenším dotýká „moudrosti“ spojené s absurditou, s pochopením kosmického rozměru komična. Sama představa odvrácené tváře humoru naznačuje vnitřní spojitost obou typů humoru, o nichž Borecký hovoří, a tato spojitost odpovídá i Boreckého vyjádřením o „vyhrocujícím se odvratu“ od humoru k čistému humoru bez vtipu, tedy ke komické absurditě.⁹² Dá se také říci, že prostřednictvím čistého humoru bez vtipu dochází k proměně humoru, jenž je takto zbavován zbytků „ironického podtextu“, k akceptaci „absurdní polohy“.⁹³ Borecký připouští, že už v humoru jakožto „sebereflektující“ komické konfiguraci se přibližujeme absurdní komice.⁹⁴ Jsme si plně vědomi toho, že Borecký opakovaně zdůrazňuje rozdíl mezi humorem a absurditou⁹⁵ a že také potvrzuje pozici absurdity jako nejrozvinutější konfigurace komiky.⁹⁶ Přesto se však domníváme, že některé z Boreckého reflexí či formulací naznačují možnost tuto výlučnost pozice absurdity do určité míry zpochybnit a připouštějí blízkost humoru k absurditě. Tato afinita mezi humorem — či přinejmenším určitými typy či polohami humoru — a absurditou připomíná některé aspekty koncepce humoru francouzského literárního historika a teoretika Louise Cazamiana. I tuto teorii ostatně Borecký v *Teorii komiky* stručně připomíná a shrnuje její hlavní rysy.⁹⁷

Její základy Cazamian předložil ve studii „Pourquoi nous ne pouvons définir l'humour“ (Proč nemůžeme definovat humor, 1906). Ukazuje tu, že humor je — jakožto zvláštní podoba jazykového komična — založen na transpozici přirozené myšlenkové či citové reakce na skutečnost na citovou či myšlenkovou reakci záměrně nepřirozenou, kterou humorista vytváří a předkládá jako přirozenou, aniž by však chtěl posluchače či čtenáře skutečně přivést k názoru, že tato nepřirozená reakce je humoristovou přirozenou reakcí.⁹⁸ Nepřirozenost této (humoristou předkládané) reakce Cazamian dále spojuje s podrobným pohledem na skutečnost, s tendencí pronikat k detailům a nuancím věcí.⁹⁹ Humorista tedy vždy naznačuje nesamozřejmost této

89 Tamtéž, s. 147.

90 Borecký 1996, s. 9–10, 26.

91 Tamtéž, s. 9.

92 Tamtéž, s. 10.

93 Tamtéž, s. 308.

94 Tamtéž, s. 54–55.

95 Borecký 2000, s. 41, 168, 172; Borecký 1996, s. 26.

96 Borecký 1996, s. 26; Borecký 2000, s. 168–169.

97 Borecký 2000, s. 39, 83.

98 Cazamian 1906, s. 602–603.

99 Tamtéž, s. 606–607.

nesamozřejmé reakce, kterou vytváří na základě detailního pohledu na skutečnosti. Tato zjevná nesamozřejmost v humoru vždy odkazuje na samozřejmou, přirozenou reakci. Zároveň však samozřejmá reakce nepopírá beze zbytku platnost nesamozřejmé reakce, nechává ji na čtenáře či diváka i nadále působit společně s běžným, obvyklým či přirozeným způsobem pohledu na věci. Složitá souvislost přirozené a nepřirozené reakce v humoristickém předstírání, tedy to, že na sebe tyto reakce vzájemně upozorňují, že se vzájemně „sugerují“ svým vzájemným popíráním,¹⁰⁰ je v Cazamianových úvahách nakonec spojena s určitým způsobem všeobecného nazírání na skutečnost, s určitou „filozofií“. V knihách *L'Humour anglais* (Anglický humor, 1942) a v *Development of English Humor* (Vývoj anglického humoru, 1939–1952) dospívá Cazamian k zachycení povahy tohoto všeobecného náhledu. K jeho charakteristikám náleží zejména „relativismus“¹⁰¹ a „tolerance“,¹⁰² a to z toho důvodu, že humoristická transpozice umožňuje přijetí odlišných, dokonce až protikladných pohledů, názorů a reakcí na skutečnost. Humoristické narušení naší schopnosti jednoznačně, neproblematicky rozumět skutečnosti vede nejenom k osvobození od zvyklostí, k odpoutání se od obvyklých způsobů intelektuálních i citových reakcí, ale umožňuje i přijetí celkové nejednoznačnosti možných způsobů pochopení věcí či jejich působení na člověka.

To, co spojuje uvažování o humoru u Boreckého a Cazamiana, je pojetí humoru jako tolerantního a osvobozujícího. V Boreckého chápání je s humorem principiálně spojen sebevýměch a odpovídající uznání druhého či přinejmenším přijetí jeho pozice a názorů. Obdobně jako u Cazamiana je pro Boreckého pojetí humoru charakteristické osvobození od sebestřednosti, od výlučnosti vlastní perspektivy a přijetí perspektivy druhých. Uvedené rysy humoru Borecký explicitně stvrzuje, když porovnává zaměření a vyznění humoru se směřováním ironie. Zatímco ironie představuje výsměch druhým, s humorem je principiálně spojen „výsměch sobě“ a z něho vyplývající „snášenlivost k druhým“.¹⁰³ Falešná identita vyvstávající na podkladě ironického zesměšnění druhých je prostřednictvím humoru, jímž je (tato falešná identita) zesměšněna, „zvolna“ nahrazována „tolerancí“.¹⁰⁴ Egocentrická sebeidentifikace je překonána „relativizací“ naivně předpokládaných „hodnot“, na nichž se tato sebeidentifikace zakládá.¹⁰⁵ Tato relativizace, kterou humor nabízí, je předpokladem „tolerance“ a vyvstání skutečné sebeidentifikace člověka. Borecký podotýká i to, že humoru musíme přičítat i dosažení „emocionální a rozumové rovnováhy“.¹⁰⁶ Také tato myšlenka je blízká uvedenému Cazamianovu názoru, že humorem je uznávána adekvátnost různých, nebo dokonce protikladných intelektuálních či citových reakcí na skutečnost, která je podrobně zkoumána.¹⁰⁷ V souvislosti s pojetím humoru jako „hlubší[ho] rezervoár[u]“ rovnováhy Borecký říká, že humor v subjektivní rovině

100 Tamtéž, s. 617.

101 Cazamian 1942, s. 23.

102 Cazamian 1952, s. 307.

103 Borecký 1996, s. 33.

104 Tamtéž, s. 33.

105 Tamtéž, s. 32.

106 Tamtéž, s. 33.

107 Cazamian 1942, s. 24.

představuje „ekvilibrium mezi afektivitou a racionalitou“ a v rovině objektivní „ekvilibrium mezi zdáním a skutečností“. ¹⁰⁸ Tato objektivní rovnováha je spojena „úzcce s imaginací a hrou“. ¹⁰⁹

Cazamian se však souvislosti s humoristickou transpozicí opakovaně dotýká i „extravagance“ humoru. V *Anglickém humoru* říká, že extravagance odpovídá naší „potřebě bizarnosti, spontánnosti a nepravděpodobnosti“, ¹¹⁰ protože představuje chvíli „oddechu“ ¹¹¹ za střízlivého odhadu užitečných možností. V „paradoxním univerzu“, jež bylo vytvořeno „fantaskním“ a hravým způsobem v humoristické transpozici, se mysl „osvobozuje“. ¹¹² „Odplata svobody“ vůči „tyranii každodenních fakt“, jimž se „věnuje“ užitečná pozornost a jimž se tato pozornost „podrobuje“, ¹¹³ je nejvýznamnějším výsledkem působení humoru. Obdobně se Cazamian vyjadřuje i ve *Vývoji anglického humoru*. Zdůrazňuje, že z humoru vyzářuje „sugesce převráceného univerza“. Po této „převrácenosti“ lidstvo, „poháněné a soužené železnými pravidly věcí“, vždy „dychtilo“. ¹¹⁴ Tato převrácenost je „hlubokým přáním“ a „utišující hodnotou“, ¹¹⁵ kterou se nechává vést umělecká tvorba i samo myšlení. I ve „skromné metodě převrácené prezentace“, jíž je metoda humoru, je přítomna „nejhlubší poezie a filozofie“. ¹¹⁶ Takové pojetí humoru má blízko myšlenky komické absurdity, na niž se soustřeďuje Borecký. V Cazamianových úvahách o humoru je stejně jako v Boreckého pojetí absurdity přítomen element osvobození od obvyklého pohledu na skutečnost, překročení běžného postoje, které směřuje až k vizi univerzálního dosahu.

IV.

V této studii jsme se pokusili shrnout základní rysy koncepce komiky u Vladimíra Boreckého. Nejprve jsme upozornili na Boreckého teorii strukturujících rysů komiky a dále jsme se soustředili na jeho pojetí konfigurací komiky, tedy navity, ironie, humoru a absurdity. Tuto Boreckého teorii jsme uvedli do souvislosti s pluralistickou teorií komiky a smíchu Jamese Sullyho. Zvláštní pozornost jsme věnovali také Boreckého názorům na dvojnásobnou povahu humoru, které ukazují, že na jedné straně je sice humor spojen s tolerancí a odstupem od vlastního názoru a pozice, ale na straně druhé je humor blízky náhledu, ve kterém se prosazuje vědomí absurdity skutečnosti. V této souvislosti jsme pak zdůraznili blízkost Boreckého úvah k pojetí humoru, které představil Louis Cazamian.

108 Borecký 1996, s. 33.

109 Tamtéž, s. 33.

110 Cazamian 1942, s. 25.

111 Tamtéž, s. 10.

112 Tamtéž, s. 25.

113 Tamtéž, s. 25.

114 Cazamian 1952, s. 6.

115 Tamtéž, s. 6.

116 Tamtéž, s. 6.

LITERATURA:

- Borecký, Vladimír. *Odvracená tvář humoru: Ke komice absurdity*. Liberec — Praha: Dauphin, 1996.
- Borecký, Vladimír. *Zrcadlo obzvláštního: Z našich mašibů*. Praha: Hynek, 1999.
- Borecký, Vladimír. *Teorie komiky*. Praha: Hynek, 2000.
- Borecký, Vladimír. *Imaginace, hra, komika*. Praha: Triton, 2005.
- Cazamian, Louis. „Pourquoi nous ne pouvons définir l'humour“. *Revue germanique*, 2, 1906, s. 601–634.
- Cazamian, Louis. *Development of English Humor*. I, II (1939–1951). Durham: Duke University Press, 1952.
- Cazamian, Louis. *L'Humour anglais*. Paris: Didier, 1942.
- Kierkegaard, Søren. *Stadien auf dem Lebensweg*, Übers. Christoph Schrempf — Wolfgang Pfleiderer. Jena: Eugen Diederichs, 1914.
- Kulka, Tomáš. „Nesourodost teorií humoru jakožto nesourodosti“. *Estetika: Časopis pro estetiku a teorii umění*, 1993, 1, s. 1–10.
- Morreall, John. *Taking Laughter Seriously*. Albany: State University of New York Press, 1983.
- Mucchielli, Roger. *La personnalité de l'enfant: Son édification de la naissance à la fin de l'adolescence*. ESF: Paris, 1962.
- Piaget, Jean — Inhelderová, Bärbel. *Psychologie dítěte*. Přel. Eva Vyskočilová. Praha: Portál, 2014.
- Sully, James. *An Essay on Laughter, Its Forms, Its Causes, Its Development and Its Value*. London: Longhans, Green, and Co., 1902.